

БОРОТЬБИСТИ У КП(б)У В 20-30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Українська комуністична партія-боротьбистів відіграла значну роль в 1918-1920 рр. у період революції й громадянської війни в Україні. Її історія, від утворення в травні 1918 року до самоліквідації в березні 1920 року, привертала увагу як радянських істориків, так і істориків української діаспори. Досліджуючи одні й ті ж факти і події, пов'язані з історією лівої української політичної партії, яка виникла в результаті розколу на ІV з'їзді Української партії соціалістів-революціонерів у травні 1918 року, вони прийшли до діаметрально протилежних висновків і оцінок, що виникли в результаті різної методології дослідження.

Серед радянських істориків, що досліджували історію партії боротьбистів (назву своїй партії вони отримали від назви свого друкованого органу – газети “Боротьба”), треба виділити праці І.Ф.Кураса [1], В.А.Полушкіної [2], Ю.Ф.Клінтуха [3]. Вони були обмежені можливостями марксистско-ленінської методології дослідження, але містять ґрунтовну фактологічну основу, яка не втратила своєї актуальності, так як базується на архівних джерелах. Загальне і упереджене ставлення до боротьбистів зробило ці роботи малооб'єктивними. В останні роки радянського періоду історії України з'явилися роботи таких українських істориків, як Р.Я.Пиріг [4], П.П.Бачинського, Д.В.Табачника [5], В.П.Замкового [6] та деяких інших, в яких підкреслювалась думка про необхідність повернутись до дослідження історії партії боротьбистів.

У нових історичних умовах, у незалежній і не комуністичній Україні з'явилися нові дослідження історії УКП-боротьбистів. Автори цих праць: М.О.Лобовець [7], М.І.Панчук [8], О.П.Юренко [9], І.Ф.Курас [10], Я.М.Остапенко [11] та деякі інші, досить об'єктивно і всебічно дослідили історію партії боротьбистів, розглянули окремі проблеми цього питання, еволюцію і діяльність лідерів цієї української лівої політичної партії. Але вони не розглядали подальший життєвий і політичний шлях як тих боротьбистів, які після березня 1920 року перейшли до КП(б)У, так і тих, хто залишився з різних причин поза більшовицькою партією (їх було не менше 11 тисяч осіб).

Це питання залишилось недослідженим в історичній літературі. Його торкались у своїх роботах історики української діаспори Г.О.Костюк [12.-С.304-305], О.Субтельний [13.-С.484-485, 488-489, 495-496], І.І.Майстренко [14]. Найбільшу увагу йому приділив І.І.Майстренко, який був автором докладної і об'єктивної історії партії боротьбистів англійською мовою [15].

Колишній боротьбист, а потім член УКП і КП(б)У, Іван Майстренко, спеціально не досліджуючи це питання, розглядав еволюцію і діяльність вихідців із партії УКП-боротьбистів у політичній еліті Радянської України 20-30-х років, вивчаючи історію більшовицької партії в цей період та її політику в Україні [16; 17; 18]. Він підкреслив вагомість ролі колишніх боротьбистів у КП(б)У в 20-30-ті роки.

Добре відомо, що після самоліквідації у березні 1920 року Української комуністичної партії-боротьбистів, 4 тисячі колишніх її членів перейшли до КП(б)У. Але подальша їх доля і діяльність у більшовицькій партії не досліджувалась, хоча і радянські історики й історики діаспори, особливо О.Субтельний, І.Майстренко, Г.Костюк, визнавали, що лідери колишніх боротьбистів (О.Я.Шумський, П.П.Любченко, Г.Ф.Гринько, О.Ю.Войцеховський та деякі інші) відіграли значну роль у політичному житті Радянської України 20-30-тих років.

Поглиблене вивчення особистої та політичної долі вихідців із УКП-боротьбистів у КП(б)У, їх діяльність у період, що розглядається, дає змогу вважати невинуватою ту неухагу радянської історіографії до цього питання, яка мала місце протягом десятиліть. Можна стверджувати, що фальсифікація і замовчування ролі колишніх боротьбистів у КП(б)У були необхідні сталінським політичним і науковим апологетам для створення такої історичної концепції перемоги і утвердження більшовицької влади в Україні, яка б відповідала політичному замовленню правлячої партії в умовах тоталітаризму.

Перше на що треба звернути увагу, це на кількість членів КП(б)У і членів УКП-боротьбистів у момент самоліквідації боротьбистської партії у березні 1920 року. Членів КП(б)У було менше, ніж членів УКП-боротьбистів. Якщо в УКП-боротьбистів на цей час було 15,0 тисяч членів, то у КП(б)У – 11087 членів і 2439 кандидатів у члени партії [19.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.330.-Арк.33].

Боротьбисти мали серйозну підтримку в 1918-1920 рр. у центральних і західних губерніях України, тоді як до КП(б)У вступали в основному мешканці великих міст Сходу і Півдня України. у березні 1920 року члени КП(б)У розподілялись по українських губерніях так: Катериновславська – 923 членів і 200 кандидатів; Чернігівська – 2234 членів і 105 кандидатів; Донецька – 2994 членів і 1473 кандидатів; Полтавська – 662 членів і 15 кандидатів; Харківська – 1323 членів і 620 кандидатів; Подільська – 56 членів і 25 кандидатів; Київська – 2895 членів [19.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.330.-Арк.33].

Отже, політичну перевагу навесні 1920 року в Україні більшовики мали не за рахунок зусиль слабкої й маловпливової КП(б)У, а за рахунок військового наступу Червоної Армії Радянської Росії та активізації партійних структур РКП(б) в українських губерніях, що впливало на подальше перетворення КП(б)У в обласну організацію російської більшовицької партії.

Тому самоліквідація УКП-боротьбистів з різних причин була і справжньою перемогою В.І.Леніна, Х.Г.Раковського і ЦК РКП(б) у політичній боротьбі в Україні і великою поразкою українських революційних сил.

Щоб переконати лідерів боротьбистів у необхідності об'єднань зусиль двох партій у боротьбі проти УНР і озброєних сил реставраційної контрреволюції В.І.Ленін, Л.Д.Троцький, Й.В.Сталін та інші члени керівництва РКП(б) гарантували лідерам боротьбистів високі партійні й державні посади, можливість реалізації політики українізації, багатьох інших привілеїв перебування у КП(б)У. Вже 1 березня 1920 року ЦК КП(б)У доручило Х.Г.Раковському, Голові Раднаркому УСРР і члену ЦК КП(б)У, довести

переговори щодо злиття двох партій та видати лідерам боротьбистів для їх партійних потреб 200000 карбованців [19.-Ф.17.-Оп.20.-Спр.194.-Арк.48].

25 березня 1920 року Тимчасове Бюро ЦК КП(б)У заслухавши інформацію О.Я.Шумського про самоліквідацію партії боротьбистів вирішило звернутись з цього приводу з маніфестом до робітників і селян України, в якому довести необхідність об'єднання комуністичних сил в Україні. Також було вирішено утворити у губкомах КП(б)У трійки (два більшовики і один боротьбист) для організації індивідуального прийому колишніх боротьбистів до більшовицької партії. ЦК КП(б)У затвердило до складу губкомівських трійок з подальшим включенням до складу губкомів КП(б)У: Волинського – М.О.Помаленького; Подільського – С.М.Семко-Козачука; Одеського – Н.М.Колужного; Миколаївського – О.Л.Трилеського; Катериновславського – О.І.Лісовика; Харківського – Г.Ф.Гринька; Полтавського – С.С.Лазорського; Чернігівського – Е.П.Омельченка; Київського – П.П.Любченка; для Галичини – М.В.Паньківа [19.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.194.-Арк.50].

Серед лідерів боротьбистів найбільш послідовнішими і активними прихильниками об'єднання з КП(б)У були О.Я.Шумський, В.М.Еллан-Блакитний, Г.Ф.Гринько, П.П.Любченко. Саме вони посіли після березня 1920 року високі партійні та державні посади: О.Я.Шумський став членом Політбюро і Огрбюро ЦК КП(б)У; В.М.Еллан-Блакитний став членом ЦК КП(б)У, головним редактором урядової газети “Вісті ВУЦВК” і керівником Держвидаву УСРР; Г.Ф.Гринько зберіг за собою одну із ключових посад в уряді Х.Г.Раковського – посаду наркома освіти.

Майбутній голова українського уряду і тридцяті роки П.П.Любченко у 1920-1921 рр. був секретарем Київського губкому КП(б)У (тоді секретар в губкомі був одним і очолював роботу комітету), потім воював у політвідділу другої Кінної армії. Після цього П.П.Любченко працював у 1921-1922 рр. головою Чернігівського губвиконкому. А було йому в 1920 році всього 23 роки! [20.-С.357].

Вплив колишніх боротьбистів після їх переходу до КП(б)У на партійний загал Радянської України був дуже великий. Тим більше, що вони не приховували свого прагнення українізувати “російсько-єврейську КП(б)У”, як її іронічно називав один із лідерів більшовизму Л.Б.Каменєв. Висловлюючи позицію вихідців із боротьбистської партії Василь Еллан-Блакитний, якого особисто виділяв В.І.Ленін, наприкінці серпня 1920 року пише до ЦК КП(б)У лист російською мовою: “С чего начинать “украинизацию” Украины”, в якому пропонує заходи щодо радикальних змін у діяльності більшовиків України і переводу її на рейки націонал-комунізму [19.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.159.-Арк.45-46].

Колишні боротьбисти у 1920-1921 рр. були впливовими не тільки на рівні ЦК КП(б)У, але і на губернському і повітовому рівнях. Разом з вихідцями із лівого крила УСДРП, певною частиною колишніх лівих і правих есерів, меншовиків і меншовиків-інтернаціоналістів вони утворили окреме джерело формування кількісного і керівного складу КП(б)У. За нашими підрахунками, після переходу до більшовиків України 4 тисяч боротьбистів, вихідці із інших

політичних партій у КП(б)У складали не менше 30% від загальної кількості членів партії.

Ці процеси у КП(б)У дуже турбували керівництво РКП(б). Лідери українських більшовиків взагалі та колишні боротьбисти особливо не викликали довіри у В.І.Леніна, Л.Д.Троцького, Й.В.Сталіна і їх однодумців у Москві. Вони дуже побоювались націонал-комуністичних поглядів частини українських більшовиків. І тому восени 1920 року і в 1921 році керівництво РКП(б) та їх ставлениками в Україні були вжиті заходи з метою руйнування націонал-комуністичних тенденцій у КП(б)У і встановлення повного контролю над цією партійною організацією.

Антиборотьбизм партійних чисток осені 1920 і 1921 років був настільки вираженим, що навіть Х.Г.Раковський, який вже на той час з різних власних мотивів по іншому ставився до українців і українського питання, і М.О.Скрипник на XII з'їзді РКП(б) у 1923 році це визнали у своїх виступах. Вони підкреслили негативні наслідки для більшовицької влади в Україні такого ставлення до вихідців із боротьбистської партії у КП(б)У [21.-С.524].

Там же, на XII з'їзді РКП(б) у своєму виступі М.О.Скрипник вперше назвав кількість колишніх боротьбистів, що залишилась у лавах КП(б)У наприкінці 1922 року – 118 осіб. Архівні джерела підтверджують цю цифру. Вони ж свідчать про те, що партійні чистки і репресії кінця 1920-1921 рр. були направлені і проти вихідців із інших лівих українських політичних партій велика частина яких у 1920 році перейшла до КП(б)У. Наприкінці 1922 року в КП(б)У крім 118 колишніх боротьбистів залишилось тільки 45 колишніх членів УПЛСР-боротьбистів і 34 колишніх членів УКП [19.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1317.-Арк.3].

Після 1922 року колишніх боротьбистів до КП(б)У і до РКП(б) взагалі приймали дуже обережно і в обмеженій кількості, так як московські ставленики у керівництві КП(б)У формували думку про них, як про носіїв “націоналістичних” поглядів і тенденцій. І це не дивлячись на те, що серед політичної еліти Радянської України і у 20-ті, і в 20-ті роки було багато колишніх боротьбистів.

Тому колишніх боротьбистів прийняли у 1921-1923 роках тільки 16 осіб, у 1924-1927 роках у зв'язку із початком українізації і коренізації КП(б)У 33 особи, у 1928-1930 роках – ще 47 осіб, а вже у 1931-1932 роках тільки 6 осіб. Після 1932 року боротьбистів у КП(б)У і поза неї тільки переслідували і до Компартії України не приймали [22.-Ф.17.-Оп.7.-Спр.469.-Арк.81].

Наприкінці 1936 року в КП(б)У всього було 180 колишніх боротьбистів і укапістів [22.-Ф.17.-Оп.7.-Спр.523.-Арк.22], в цілому по ВКП(б) – 256 осіб [22.-Ф.17.-Оп.7.-Спр.469.-Арк.3]. Отже, можна стверджувати, що колишні лідери боротьбистів після 1921 року залишились у КП(б)У без масової підтримки своїх колишніх однопартійців, яких вони привели до цієї партії з надією продовження революційної боротьби і побудови українського комунізму. Саме відсутність масової підтримки серед партійного загалу Радянської України і колишній боротьбизм не дозволили О.Я.Шумському, наркомуну освіти і члену Оргбюро ЦК КП(б)У в 1925-1927 рр. домогтись підтримки, своєї відкритої

пропозиції щодо відкликання з України сталінського ставленика Л.М.Кагановича і заміщення його на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У українцем-більшовиком.

Було б помилкою думати, що дві з половиною сотні вихідців із УКП-боротьбистів, які реально діяли у ВКП(б) по всій території Радянського Союзу залишились на позиціях націонал-комунізму і поділяли погляди О.Я.Шумського, М.М.Полоза, Л.Б.Коваліва або М.І.Яворського. Більшість з них намагались, як П.П.Любченко, А.А.Хвиля, О.Л.Триліський, Т.Ф.Таран-Гончаренко, О.Ю.Войцеховський та багато інших поєднати любов до України, українського народу, його культури, мови, історії з рівним служінням партії Леніна-Сталіна, проводити її політику в Радянській Україні й отримувати за це високі посади, державні нагороди і номенклатурні привілеї. Тому, коли сучасні історики ставлять питання про моральну відповідальність таких, наприклад, колишніх боротьбистів, як П.П.Любченко і А.А.Хвиля, за деякі злочини тоталітаризму в Україні, вони мають рацію, хоча майже всі колишні боротьбисти у 1937-1938 рр. стали жертвами сталінських репресій і були знищені.

Найвищих партійних посад у 20-ті роки у КП(б)У досягли колишні боротьбисти: О.Я.Шумський (він був членом Політбюро, Оргбюро і членом ЦК), В.М.Еллан-Блакитний, Г.Ф.Гринько, П.П.Любченко, М.М.Полоз, А.А.Хвиля, І.А.Мусульбас, О.Л.Триліський (всі вони були в різний час членами ЦК). Вони ж займали і високі державні посади. Наркомамі освіти були, наприклад, Г.Ф.Гринько (1920-1922 рр.) і О.Я.Шумський (1924-1927 рр.), наркомом фінансів М.М.Полоз, головним редактором урядової газети “Вісті ВУЦВК” В.М.Еллан-Блакитний, багато колишніх боротьбистів на цей період було серед секретарів губкомів КП(б)У і голів губвиконкомів (П.П.Любченко запам’ятався багатьом сучасникам у 20-ті роки як голова Чернігівського і Київського губвиконкомів, а О.Л.Триліський як голова Миколаївського і Вінницького губвиконкомів).

У тридцяті роки найвищих партійних і державних посад досягли ті колишні боротьбисти у КП(б)У, які належали до так званого угруповання П.П.Любченка і А.О.Хвилі. Основою для цього угруповання були особисті стосунки осіб, які у свої молоді роки належали до боротьбистської партії. Але це не було основною ознакою для наближення до Голови Раднаркому УСРР і члена Політбюро ЦК КП(б)У, П.П.Любченка. Його заступником, наприклад, був В.І.Порайко, теж вихідець-комуніст, але він ніколи не належав до боротьбистської партії.

До цієї групи, на наш погляд, належали колишні боротьбисти: П.П.Любченко, А.А.Хвиля, А.І.Мусульбас, Ю.О.Войцеховський, Г.Ф.Гринько, Ф.П.Таран-Гончаренко, О.Л.Триліський, Ф.І.Самутін, С.П.Полоцький, А.І.Приходько, Н.С.Бачинський, колишній член Української Радикально-Демократичної Партії (1908-1918 рр.), а з 1918 року більшовик В.І.Порайко та деякі інші.

До політичної еліти Радянської України більшість з представників цієї групи вихідців із інших політичних партій у КП(б)У увійшли під час

керівництва Л.М.Кагановича, тобто після 1925 року як противага О.Я.Шумському і його прихильникам. П.П.Любченко, В.І.Порайко, А.А.Хвиля стали членами ЦК КП(б)У, а Ю.О.Войцеховський, І.А.Мусульбас, Ф.П.Таран-Гончаренко, О.Л.Триліський кандидатами у члени ЦК КП(б)У на Х з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 року, тоді коли звідти був виведений О.Я.Шумський [23.-С.122-123].

Відомо, що Л.М.Каганович прибув до України маючи одне із доручень від Й.В.Сталіна розколоти націонал-комуністичне крило у КП(б)У, сприяти українізації з метою надання українського забарвлення КП(б)У і повного її підкорення безпосередньо Сталіну і його угрупованню. Нові висуванці у ЦК КП(б)У з вихідців із партії боротьбистів повинні були відіграти роль знаряддя цього розколу. Але вони були націонал-комуністами й патріотами за своїм попереднім боротьбистським політичним минулим, українцями за походженням і вихованням. Тому їх погляди й учинки у політичній еліті УСРР багато в чому складались із протиріч і непослідовності, так як вони намагались поєднати в Україні генеральну лінію ЦК РКП(б) – ВКП(б) на чолі з Й.В.Сталіним і продовження українізації так, як вони її розуміли. Цю думку треба підкреслити, так як в історичній літературі не зверталась увага на те, що після розгрому, арешту і ув'язнення О.Я.Шумського в цьому ж 1933 році, саме угруповання П.П.Любченка, А.А.Хвилі, В.І.Порайка, Ю.О.Войцеховського та інших колишніх боротьбистів у КП(б)У ініціювало продовження політики українізації, за підтримки таких впливових більшовиків-українців, як Г.І.Петровський і В.Я.Чубар, що не сприяло зміцненню до них довіри з боку Й.В.Сталіна і його угруповання. Про це свідчить у своїх спогадах В.М.Молотов, який допитував Чубаря разом із Л.П.Берією і через сорок років після цих подій був впевнений, що сталінське Політбюро ЦК ВКП(б) не могло довіряти керівникам-українцям і конкретно Чубарю [24.-С.486-487].

Найскладнішим для цієї групи колишніх боротьбистів був період від 1934 до 1937 року, коли вони досягли вершин партійної і державної влади на Україні, розділили відповідальність із сталінським керівництвом ВКП(б) і його ставлениками на Україні за трагедію голодомору та інші численні злочини режиму, але не завоювали довіри у Й.В.Сталіна, Л.М.Кагановича, М.І.Єжова, В.М.Молотова та інших керівників ВКП(б), що вирішили у серпні 1937 року повністю знищити ЦК КП(б)У і уряд України. Відчуваючи цю недовіру Москви П.П.Любченко, з 1934 року голова Раднаркому (уряду) України, і кандидат, а потім член Політбюро КП(б)У, його заступник В.І.Порайко, член Оргбюро ЦК КП(б)У, заступник наркому освіти А.А.Хвиля і деякі інші зробили спробу завоювати авторитет у комуністів України, упевнити населення України у своїй відданості ідеалам українізації. Вони намагались продовжувати українізацію, як державну політику, намагались протистояти політиці централізму і неповаги до українців з боку Й.В.Сталіна і його Політбюро ЦК ВКП(б).

Й.В.Сталіна особливо дратувала та обставина, що у 1934-1937 роках авторитет П.П.Любченка, А.А.Хвилі, В.І.Порайка та деяких інших вихідців-

комуністів в Україні був не менший, ніж його ставлеників С.В.Косіора, П.П.Постишева, М.М.Попова, В.А.Балицького, М.М.Хатаєвича. Тут треба нагадати, що саме П.П.Любченко був у 1936-1937 роках головою конституційної комісії і головним доповідачем про проект конституції на Надзвичайному ХІУ з'їзді Рад УРСР 27 січня 1937 року. Ця конституція 1937 року і до цього часу викликає суперечки у істориків, як за змістом, так і за формою. Але можна погодитись із істориком діаспори Г.Костюком, що особисто П.П.Любченко «вважав принциповий бік узаконення української суверенної державності важливіше практичного боку (явище, на його думку, тимчасове й минуле), що урізує суверенні права України. І це створювало пафос і віру у майбутнє, здавалося б, у безвихідних умовах смертоносної диктатури Кремля початку 1937 року» [12.-С.198-199].

Й.В.Сталін особисто контролював у 1936-1937 рр. створення у кабінетах НКВС так званої справи колишніх боротьбистів. Головною метою цієї фальсифікованої справи було знищення угруповання колишніх боротьбистів у КП(б)У та їх лідерів П.П.Любченка, А.А.Хвилі, Ю.О.Войцеховського (тоді секретаря ВУЦВК). Ще у 1933 році почались масові арешти відомих боротьбистів у КП(б)У (О.Я.Шумський, М.М.Полоз, П.К.Солодуб та багато інших, які потрапили до Гулагу, в основному на Соловки), а з 1932 року керівник держбезпеки УСРР В.А.Балицький збирав проти П.П.Любченка та інших відомих боротьбистів компроментуючі матеріали. Вони знадобились НКВС вже після від'їзду В.А.Балицького з України.

У 1937-1938 рр. майже всі колишні боротьбисти, як і ті що перейшли до КП(б)У, та і ті що не перейшли, були репресовані й безпідставно знищені. Але вони залишили помітний відбиток як в історії Радянської України 20-30-х років, так і у перебігу подій в історії правлячої субпартії. Настав час з'ясувати їх дійсну роль і політичну долю.

Джерела та література

1. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978.
2. Полушкина В.А. К вопросу об отношении большевиков к левым мелкобуржуазным партиям и группам на Украине (1919-1920 гг.) // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и Гражданской войне. – Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1980.
3. Клинтух Ю.Ф. Крах идеологии и политики мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. – К.: Высшая партийная школа при ЦК КПУ, 1971.
4. Пирог Р.Я. Как погиб председатель Совнаркома Украинской ССР П.П.Любченко // Известия ЦК КПСС. –1990. – №10.
5. Бачинський П.П., Табачник Д.В. Афанасий Петрович Любченко // Вопросы истории. – 1990. – №12.

6. Замковий В.П. Андрій Хвиля: епізоди життя // Маршрутами історії / Упорядник Ю.І.Шаповал. Редкол.: Ф.М.Рудич, І.Ф.Курас та ін. – К.: Політвидав України, 1990.
7. Лобовець О.М. Партія боротьбистів в українській революції 1917-1920 рр. – 07.00.01. – Дис... канд. істор. наук. – К., 1993.
8. Панчук М.І. Партії українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. – 1992. – №172.
9. Юренко О.П. Левко Борисович Ковалів // Український історичний журнал. – 1993. – №1.
10. Курас І.Ф., Овдієнко Г.О. Шумський у роки жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність // Український історичний журнал. – 1990. – №12.
11. Остапенко Я.М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920-1925 рр.). – 07.00.01. – Дис...канд. істор. наук. – Харків, 2000.
12. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. – К.: Вид-во “Смолоскип”, 1995.
13. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1994.
14. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Мюнхен: Сучасність, 1979.
15. Maistrenko I. Borotbism: A chapter in the history of Ukrainian Communism. – New York, 1954.
16. Майстренко І. Передмова // Документи українського комунізму. Вступна стаття Івана Майстренка. – Нью-Йорк: Дослідно-видавниче об'єднання Пролог, 1962.
17. Майстренко Іван. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон: Канадський Інститут Українських студій Альбертський Університет, 1985. – С.16, 28, 30, 50, 56, 58, 79, 92-93, 116-177, 121, 124-125.
18. Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. Частна друга. – Мюнхен: Сучасність, 1969.
19. Центральний Державний архів громадських об'єднань України.
20. Любченко Панас Петрович // Уряди України у ХХ столітті. – К.: Вид-во “Наукова думка”, 2001.
21. Двенадцатый съезд РКП(б), 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968.
22. Російський цент збереження і вивчення документів новітньої історії.
23. Комуністична партія України: з'їзди і конференції. –К.: Вид-во “Україна”, 1991.
24. Чуев Ф.И. Полудержавный властелин. – М.: Олма-Пресс, 1999.